

BAKÜ'DE (MART 1918) ERMENİLERİN TÜRETTİKLERİ SOYKIRIM VE EDEBİYATTAKİ YANSIMALARI

Prof. Dr. Ebülfez AMANOĞLU*

ÖZET

30 Mart 1918 yılında Bakü'de Ermeniler Türkleri katletmeye girişmişlerdir. Bu girişimle birlikte Bakü savaş alanına dönmüştür. Bolşevik-Ermeni Komitesi 1 Nisan 1918'den itibaren ise Askerî birlikler eşliğinde tarazuza başladılar. Katliam tam üç gün devam etti. Şehirde cesetlerden başka hiç müslüman kalmamıştı. Bu çalışmada 30 Mart 1918'de Ermeniler tarafından Bakü'de yapılan soykırım ve bunun Azerbaycan Edebiyatı'na yansımaları işlenmektedir.

Anahtar Kelimeler

Ermenistan, Genosid, Azerbaycan, Bakü, Bolşevik, Azeri Literatürü.

---

* Kafkas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

**THE ARMENIAN GENOCIDE IN BAKU (MARCH 1918)
AND ITS REFLECTIONS IN LITERATURE**

ABSTRACT

After the demise of the Russian Tsardom, there became a political vacuum in the South Caucasus, and Armenian gangs committed a horrible genocide in March 18, 1918, in Baku, where 30,000 Muslims were cruelly killed. Azerbaijan literature in the Republican period (1918-1920) intensively dealt with this tragedy, while Bolsheviks were trying to have it forgotten. Thus, it is not mentioned in the Soviet period.

Key Words

Armenian, Genocide, Azerbaijan, Bolsheviks, Azeri literature.

XIX yy. sonu XX yy. başlarında Azerbaycan'ın eski ve güzel şehirlerinden biri olan Bakü, Kafkasların en büyük sanayi merkezi haline gelmişti. Bakü petroleri tüm dünyanın, özellikle Rusya'nın dikkatini çekmekte idi. Bu yüzden Petrograd'da (Petersburg) Bolşevik İhtilali gerçekleştirildikten hemen sonra Lenin, Bakü'yü Kafkasya Bolşeviklerinin odağına dönüştürmeye karar vermiş ve bununla ilgili olarak Ermeni Stepan Şaumyan'ı Aralık 1917'de Kafkasların olağanüstü komiseri atamıştı. Şaumyan da kısa süre içerisinde Ermeni Korganov'un başkanlık ettiği Askeri Devrim Komitesi ile birlikte karargahını Tiflis'ten Bakü'ye taşımıştır. Bu durum ortamı daha da gerginleştirdi. Ayrıca yerli Türkleri temsil eden Musavat Partisi'nin ve milli güçlerin otoritesinin gittikçe artması Ermeni Taşnakları ile birleşmiş Bolşevikleri çok korkutmuştu. 1917 yılı sonlarında Bakü Konseyi seçimlerinde Musavat Partisi'nin oyların çoğunluğunu, yani %40'ını, Bolşevik kuvvetlerinin ise oyların %14'ünü alması endişeleri daha da arttırmıştı.

Millî güçler arazinin bağımsızlığı ve siyasî hakimiyet uğruna yılmadan, inaçlı bir şekilde mücadele veriyorlardı. Şaumyan'ı, Azerbaycan Türklerinin bağımsız bir devletlerinin olacağı düşüncesi çok rahatsız ediyordu. O Bakü'nün bağımsız Azerbaycan'ın başkenti olması meselesini bir türlü tasvip etmiyor, Ermenilerin bağımsızlığına gelindiğinde onların bu plânı Bakü'de gerçekleştirmesine her türlü yardımı yapıyordu. Şaumyan, Azeri Türklerine; "Size Azerbaycan istiklâli yerine bir mezarlık bahşedeceğim" ifadesini kullanıyordu.¹ Aynı zamanda o Bakü Konseyi'nde ve diğer yerlerde düzenlenmiş toplantılarda bölgenin Hıristiyan ahalisini korkutarak propaganda yapıyor ve diyordu ki: "Musavat Partisi'nin başkanı Resulzade tehlike sembolüdür. Müslümanların silahlı birlikleri Türkiye Sultanına güveniyorlar."²

İlk zamanlar Bakü Konseyi'nin halk arasındaki otoritesi çok zayıftı. Çünkü Bakü nüfusunun çoğunluğunu oluşturan Türkler Bolşeviklere inanmamış, bundan dolayı Musavat Partisi'ni ve Müslüman Millî Konseyini desteklemişlerdir. Ermeniler ise Bolşevikleri desteklemiş ve onlardan kendi niyetlerini gerçekleştirmek için yararlanmaya gayret etmişlerdir. Bu

¹ Vagif Abişov "1918 yılı Mart – Nisan Soykırımı", *Halk Gazetesi*, 2 Nisan 2004.

² Azerbaycan Cumhuriyeti Siyasi Partiler ve Sosyal Hareketler Tarih Arşivi, F 176, s. 2, Dosya 20, Varak 18.

yüzden giderek bir Ermeni – Bolşevik koalisyonu oluşturmaya başladılar. Böylece Şaumyan, Mikoyan, Emiryanyan, Korganov ve Taşnaksütyun partisinin diğer temsilcileri “Büyük Ermenistan” devletini kurmak siyasetini Bolşevik bayrağı altında yürütüyorlardı. Şaumyan aynı zamanda Kafkas cephesinden terhis edilmiş, yahut kaçmış Rus askerlerinin silahını da alarak Bakü’de olan Ermenileri silahlandırıyorlardı. O, biliyordu ki güçlü bir askeri birlik olmadan Bakü’de hakimiyeti tamamiyle ele geçirmek mümkün değildir. Aynı zamanda o, Türklerin silahlanmasına her türlü engel olmaya çalışıyordu. Böylece 1918 yılı Mart soykırımını öncesi Bolşevikler Ermenileri hızlı bir şekilde silahlandırmışlardır. Bolşeviklerin Bakü’de oluşturdukları ordunun Ermenilerden teşkil olması Sovyet tarihçileri tarafından da itiraf edilmiştir. Bunlardan biri Y. Ratgauzer’dir. Yazar belirtiyordu ki, Sovyetlerin oluşturduğu Kızıl Ordu karşı devrimci burjuvazi ve mülkdarların çıkış ve ayaklanmalarını tümüyle önlemek gücüne sahip değildi. Bundan dolayı Sovyetler, şehirde yerleşmiş Taşnak askerî birliklerinden yararlanmıştı.³ Şunu da belirtelim ki bu zaman Bakü’de Taşnaksütyun Partisi’ne ve Ermeni Millî Konseyi’ne bağlı bulunan iyi silahlanmış askerî birlikler var idi. Onlara eski Rus ordusundan büyük sayıda silah miras kalmıştı. Aynı zamanda yeterince paraya sahip olan Ermeni Millî Konseyi terhis olan Rus askerlerinden silah satın alıyordu. Ermeni Taşnak askerî birlikleri iyi eğitim görmüş ve Türklere karşı derin bir nefretle doldurulmuştu. Mart soykırımını arifesinde Genel Kurmay Başkanı Taşnak Partisi’nin üyesi Ermeni Z. Avetisov olan Kızıl Ordunun %80’i Ermenilerden oluşmaktaydı.

Askeri hazırlık bakımından Azeri Türkleri Ermenilere göre çok daha güçsüz kalıyordu. Azerbaycan Millî Konseyi’nin teşkil etmek istediği ordunun kurulması çok ağır ilerliyordu. Ordunun kurulmasına hiç yardım yoktu. Oysaki Ermeni Taşnakları, Rus Çarizmi yıkıldıktan hemen sonra fırsatı yakalayıp Rus ordusunda bulunan kendi askerî güçlerini bir araya getirdiler. Ancak Azeri Türkleri ise Rus ordusuna çağırılmıyor ve bunun yerine vergi ödüyorlardı. Ermeniler Bakü’deki Türklerin rehavete kapılmasını sağlamak için aynı zamanda taktik de uyguladılar. Bakü’nün o zamanki

³ Y. Ratgauzer, *Revolutsiya i Grajdanskaya Voyna v Bakü*, Moskova, 1927, s. 40.

üst düzey görevlilerinden Ermeni Ter-Mikaelyans Ermeni Millî Konseyi ve Taşnak Partisi adından ifade etmiştir ki, eğer Türkler Ruslara, Bolşeviklere karşı çıkarlar ise Ermeniler de onlarla dayanışma içinde olacak, onları destekleyip Bolşeviklerin Bakü'den kovulmasına yardım edeceklerdi.⁴

Aynı zamanda o günlerde şehrin Türklerin yaşadığı yerlerindeki Ermeniler, Ermenilerin yaşadığı bölgeye taşınmaktaydılar. Böylece Ermenilerin yalan vaatlerine inanmış Türkler hadiselerin gidişine seyirci kalmış, şehirde nelerin olduğunu anlayamamışlardı. Savaşa hazır hale getirilen Ermeni Kuvvetler savaşı başlatmak için gerekçe de buldular. Bu bahane de Evelina gemisinde Lenkerana gitmeye hazırlanan askerlerin silahsızlandırılması olmuştu. Bolşevik – Ermeni birlikleri gemiyi makineli tüfekler ile ateş yağmuruna tuttular. Gemideki silahlara el konuldu. Böylece 1918 yılı 30 Mart tarihinde Bakü'de Ermeniler Türkleri katletmeye, evlerini yağmalamaya başladılar. Akşam saat 6 sularında Bakü savaş alanını hatırlatıyordu. Kıvılcımlar tedricle büyük yangına dönüşmekteydi. Aynı günde Devrimci Savunma Komitesi oluşturuldu. Yeni oluşturulan Bolşevik – Ermeni Komitesi 1 Nisan'da sabah erkenden piyadelerden, top ve uçaklardan istifade etmek suretiyle, taarruzu başlattı. Katliam 3 gün içinde hat safhaya ulaştı. Bu günlerde Bakü'de olan İngiltere Konsolosu Mc Donel belirtmiştir ki, şehirde cesetlerden başka Müslüman kalmamıştı.⁵ Aynı yılın Temmuz ayında kurulmuş Olağanüstü Tahkikat Komisyonu'nun topladığı belgelerde gösteriliyor ki, iyi silahlanmış ve eğitilmiş Ermeni askerleri Müslümanların evlerine giriyor, evdekileri katlediyor, onları hançer ve süngü ile doğruyor, çocukları yanan evlerin içine atıyor, 3 – 4 günlük çocukları süngülerin ucuna takıyorlardı.⁶ Çok sayıda genç Türk kadınıni diri diri duvara çivilemişler. Kaçıp canını kurtarmaya çalışan ahaliyi kurşunlamak için önceden şehrin uygun yerlerinde makineli tüfekli adamlar konulmuştu. Müslümanları katletmenin yanı sıra, Ermeniler onların mallarını, evlerini de tahrip edi-

⁴ Anar Iskenderov, "Taşnak – Bolşevik birleşmelerinin Türk – Müslüman Ahalisine Karşı Soykırımları", *Azerbaycan Gazetesi*, 3 Nisan 2004; Vagif Arzumalı, Veli Hebiloglu, Kamil Muhtarov, *1918 Yılı Kırkımları*, Bakü öğretmen yayımevi, 1995, s. 13.

⁵ Cemil Hesenli, *Azerbaycan'da Ermeni Mezaliminin Tarihi Değerlendirilmesi (1918)*, 23 Temmuz Erzurum Kongresi ve kurtuluşun günümüze Erzurum 1. Uluslar arası Sempozyumu (23 – 25 Temmuz 2002 Erzurum) bildirileri, Ankara, 2002. s. 9.

⁶ *Türk – Ermeni İlişkileri Belgelerde*, Ankara 1998.

yor, değerli eşyalarını ise alıp götürüyorlardı. Daha sonraları bir yerde toprağın altından 57 Müslüman kadın ve kızın cesedi bulunmuştu. Onların kullaklarını, burunlarını kesmiş, karınlarını yırtmış, sağ kalanlara tecavüz etmiş, işkence etmişlerdir. 1918 yılı Mart soykırımı zamanı Bakü şehrinde kaynakların belirttiğine göre Ermeniler 30 bin civarında Müslüman'ı katletmişlerdir.

Onların bir çoğunun cesetleri ise bulunamamıştır. Çünkü şahitlerin dediklerine göre Ermeniler, cesetleri ateşe bürünmüş evlere, denize ve kuyulara atmışlardır ki yaptıkları cinayetin izi kaybolsun. Mart katliamından sonra şehirdeki durumu tasvir ederek Menşevik Gazetesi "Naş Golos"(Bizim ses) yazıyordu; *"Her yerde cesetler, acayip hale salınmış, yakılmış cesetler, bazı yerlerde toplu, bazı yerlerde tek tek cesetler, erkek, kadın ve çocuk cesetleri. Taze Pir camisinin hakarete uğratılması geniş kitlelerin kalbini ağrıtıyor, cesetler onları daha çok heyecanlandırıyor. Nefret ve hakaret zehrinin nasıl derinliğe işlediği hiss olunuyor. Bu düşmanlığı aradan kaldırmak, bu nefretin gazaplı intikam hissine çevrilmesinin karşısını almak için çok iş görmek lazım gelecektir."*⁷

Azerbaycan Türklerinin ağır yenilgisinden sonra imzalanmış mütareke hakkında Bakü Konseyi toplantısına bilgi veren I. Suhartsev büyük sevinç içinde beyan ediyordu ki Musavat Partisi darmadağın edildi ve Türkiye'nin Bakü cephesi ele geçirildi.⁸ 1918 yılı Eylül ayına kadar Bakü Ermenilerin elinde kaldı. Bu soykırımın arkasında büyük amaç duruyordu. Azerbaycan'ın daha sonra Versayl Konferansı'na sunduğu belgelerde belirtiliyordu ki Mart'ta Müslüman katliamı, soykırımı yapmış Ermeniler Bakü'yü yerli ahaliden temizlemek, onun kaynaklarına sahip çıkmak, en sonunda ise bu eski Azerbaycan şehrini Ermenistan toprağı ilân etmek istiyorlardı.⁹

Mart soykırımından 1 yıl sonra Ermeniler bu olayı Bolşeviklerle Müslümanlar arasında baş göstermiş hakimiyet mücadelesi olarak takdim etmeye başladılar. 1919 yılı sonbaharında Bakü'ye gelen ABD misyonunun baş-

⁷ Naş Golos Gazetesi, Bakü, 1918, 24 Mart (5 Nisan).

⁸ Yeni Kafkasya, 1924, 31 Mart.

⁹ C. Hesenli, a.g.m., s. 9.

kanı General Harbord'a Bakü'deki Ermeni Piskoposu Bagrat'ın takdim ettiği belgede Ermenilerin Mart olaylarındaki iştiraki inkar ediliyordu. O Bakü'deki olaylar da 1000 kişinin öldürüldüğünü, bunun 300 tanesinin Ermeni ve Rus, 700 tanesinin ise Müslüman olduğu iddia ediyordu. Ne yazık ki sonralar, Bakü soykırımının siyasî değerlendirilmesi yapılmadı. Güya bu soykırımın karşı devrimcilere karşı bir saldırı olduğu belirtildi. Şunu da belirtelim ki, Mart soykırımı tek Bakü'de değil, Şamahı, Kuba, Gence, Lenkaran, Zengezur, Nahçıvan vb. bölgelerde de yapılmış ama Sovyetler döneminde olayın asıl sebebi çarpıtılmıştır. Buna rağmen Mart soykırımı o zaman 2 sene art arda Azerbaycan'da matem günü olarak anılmıştır. Zamanla yönetim tarafından unutturulmuş bu olaylar, nihayet 1990'lı yıllarda tekrar gündeme gelmiş, Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in 1998 yılı 26 Mart tarihli kararı ile her yıl 31 Mart tarihi, Azerbaycan Türklerinin Ermeniler tarafından soykırım günü olarak anılmaktadır.

1918 yılı soykırımı, Azerbaycan edebiyatı ve basınında da geniş yankı bulmuştur. Şunu da belirtelim ki, Azerbaycan'da Ermenilerin yaptıkları ilk katliam girişimleri daha 1905 – 1906 yıllarında bölgeyi sardığı zaman Mir Mühsün Nevvab "1905 – 1906 yıllarında Ermeni – Müslüman davası", Mehmet Seid Ordubadı ise "Kanlı Seneler" adlı eserleri ile Millî Yaddaş abidelerinin temelini atmışlardır. Ama ne yazık ki 1920'li yıllardan sonra 1918 Mart soykırımı konusunun edebiyatta işlenmesi Sovyet Azerbaycan'ında yasaklanmış, bu kanlı olaylar 70 yıl içinde görünmez olmuş, kasıtlı olarak millete unutturulmaya çalışılmıştır. Bu nedenle Mart soykırımı konusundaki eserlerin büyük çoğunluğu 1918 – 1920 yılları arasında yazılmış edebi eserlerden ibaret olmuştur. Bu konuda daha zamanında Azerbaycan'ın ünlü yazar ve aydınları, M. E. Resulzade, Cafer Cabbarlı, Üzeyir Hacıbeyli, Seyyid Hüseyin, Mehmed Hadi, Mirzebala Memmetzade, İbrahim Halil, Hacı Selim Seyyah, Yusuf Vezir Çemenzemini vb. Mart faciasının şahitleri olmuş, çeşitli edebi eserler yazmışlardır.

1918 yılı Mart soykırımı yeni olmasına rağmen Cafer Cabbarlı'nın yaratıcılığında önemli yer tutmuştur. O esas itibarıyla Çemberekent mezarlığında, şimdiki Şehitler hiyabınında defnolunmuş, Mart faciası kurbanlarının

hatırasını anmak için “Dur ey har olan millet” başlıklı bir mersiye de yazmıştır. Gençler bu mersiyei şehitlerin yedi ve kırkında günahsız kurbanlar için gözyaşı dökmek, aslında ise milleti düşmana karşı seferberliğe çağırmak amacıyla okuyorlardı.¹⁰

Gülzâr-ı vatan soldu, Millet hâr-u zar oldu, Hamı Payimal oldu, Dureyhar olan millet; Bir yanda yedi cellat, Bir yan nâle-vü feryat, Ol buzulümden azat, Dur ey har olan Millet; El çek bu hekaretten, Kurtar bu esaretten, Har ol bu hecaletten, Dur ey har olan Millet.

Yazıldığı dönemden 85 yıl geçmesine rağmen şiir bu gün de güncelliğini korumaktadır. Cafer Cabbarlı'nın aynı konuya ithaf ettiği diğer değerli edebi eseri “Ehmed ve Gumru” hikayesidir. Eserde Ehmed ve Gumru'nun ulvi sevgisinden, Mart faciasının bu iki gence getirdiği musibetlerden bahis edilmektedir. Yazar ebeveynleri Ermeni çeteleri tarafından katledilmiş, evleri dağıtılmış, Ehmed ve Gumru'yu “büyük pencereleri kara kömürlere dönmüş, altın duvarları matemlere bürünmüş, eti dökülmüş baş iskeletine benzeyen muhteşem” İsmailiye binasının önünde dilenci durumunda karşılaşıyor. Facia ve mahrumiyetlerin mengenesinde tanınmaz şekle düşmüş”, yaralıyım, sakatım, Şamahı esiriyim, - diye yalvarmalardan birbirini zorlukla tanıyan iki sevgili görüştüklerine sevinmelerine rağmen birbirlerini kucaklamıyorlar, daha doğrusu kucaklayamıyorlar, çünkü Ermeni barbarları, vahşileri onların kolunu kesmiştir. Hikaye vahşiliğe, barbarlığa karşı nefret hislerini yükseltiyor.

Metni bugüne dek elde edilmemesine rağmen, afiş ve gazete bilgilerinden belli oluyor ki, C. Cabbarlı'nın “Bakü muharebesi” adlı 5 perdeli, 7 şekilli dram eseri olmuş ve bu eser Mart faciasında Bakü'de yapılan akıl almaz dehşetlerden bahsetmektedir.¹¹ C. Cabbarlı'nın ahbabı, okul arkadaşı, Cumhuriyet dönemindeki parlamentoda mesai arkadaşı Mirzebala Memmetzade'nin de (1898 – 1959) yaratıcılığında Mart katliamı önemli yer tutmaktadır. Mirzebala Bakü Mart soykırımı konusunda “Bakü uğrunda muharebe” adında facia yazmış ve burada ilk olarak Bakü faciasını kendi adıyla katliam olarak belirtmiştir. O yazıyordu: “31 Mart 1918 senesi,

¹⁰ Asif Rüstemli, “Azerbaycanlıların Soykırımı Bedii Edebiyatta”, *Edebiyat Gazetesi*, 26 Mart 2004.

¹¹ Asif Rüstemli, a.g.m.

günü Bakü'müzde kanlar akıtılmış, evler talan edilmiş, ana – babalarımız şehit düşmüş, bacılarımız esir edilmiş. O gün Bakü ahalisi kendi yurdunda katliama, esarete ve mahkumiyete maruz kalmıştır. Bugün Bakü'nun etrafından akar petrol (petrol) çeşmeleri kan çeşmelerine mübeddel olmuştur. Bugün Bakü sahiline vuran Kuzgun deniz kan denizine çevrilmiştir. Bugün Şaumyanlar, Suhartsevler... uyanmış... Türk egemenliğini... öldürmek için Taşnak Kuvvetlerine müracieten unutulmayacak kanlı günler vücuda getirmişlerdir.”

Mirzebala Açık Söz, Gençler Yurdu, Besiret, İstiklal, Azerbaycan vb. dergi ve gazetelerde devamlı olarak çeşitli edebî ve ilmî eserler yayınlamıştır. Onun editörlüğü, baş yazarlığı ile ilk sayı 1918 yılında Tiflis'de basılmış “Gençler Yurdu” dergisinde yayımlanmış Eksinkılapçılar (Karşı devrimciler) hikayesi Mart katliamından bahis eden enteresan ve ibretli bir edebî eser olarak dikkati çekiyor. Eserin kahramanı Moskova Üniversitesi'nin öğrencisi olan Bolşevik zihniyetli Hüseyin Beydir. Milletini, kültürünü inkar eden, dinine nefretle yaklaşan, ana –babasını beğenmeyen, millet sevgisinden uzak, mankurlaşmış “aydın” tipini Mirzebala Hüseyin Bey karakterinde çok büyük ustalıkla yaratmıştır.

Mart soykırımını doğru düzgün şekilde yansıtan en iyi edebî eserlerden biri Ali ve Nino romanıdır. 20. yüzyılın 20'li yıllarında yazılmış, ilk defa 1937'de Viyana'da Almanca yayımlanmış, mülteci yurttaşımız Macit Musazade tarafından ilk kez Azerbaycan Türkçesine aktarılmış, Cumhuriyet dönemi olaylarına ithaf edilmiş bu roman 1990 yılında Bakü'de gün yüzüne çıkmıştır. Eserde Bakü'deki Mart katliamının dehşet verici sahneleri de yansıtılmıştır. Dünyanın birçok dillerine de çevrilmiş bu roman 1918 yılı Martında Ermenilerin yaptıkları soykırım hakkında renkli ve etkili bir üslupta Avrupa okuyucuları için aktarılan bilgilerin ilk taşıyıcısına dönüşmüş, Batıda asıl gerçeklerin anlaşılmasına büyük hizmet göstermiş bulunmaktadır.

Ünlü yazar Seyid Hüseyin, Mart hadiseyi – elemiyesi(matemi) konusunda iki hikaye yazmıştır. İsmailiye İstiklal Gazetesinde (4 Şubat 1335), “Hezin bir hatıra” ise Azerbaycan Gazetesinde (20 – 26 Ağustos 1919) ya-

yımlanmıştır. Her iki eserin konusu yazarın kendi tabiri ile aktarılsa: “İsmailiye – o millî emellerimizin doğduğu yer, o muhteşem bina, o Azerbaycan fikrini, Azerbaycan hürriyet ve istiklâliyeti mefkûresini bir ana gibi besleyip terbiye veren, millet arasında neşreden merkez, o güzel ve sevimli bina” hakkında idi. Hikayelerde İsmailiye namus, kültür sembolü olarak tasvir edilmiştir. Seyid Hüseyin Azerbaycan okuyucusuna İsmailiye’yi mimari eser, istiklâl mefkûresinin odağı gibi sunarak onu yakıp yıkan Ermeni vahşilerine nefret aşılamaı başarmıştır.

Mehmet Hadi bu devirde Mart soykırımının şahidi olmuş şairlerimizden biridir. O “Türkün nağmesi” adlı şiirinde Türkün dökülen kanlarının beyhude gitmeyeceğine inandığını bildiriyordu. Hadi’nin “Şüheda-i hürriyetimizin ervahına ithaf” adlı şiiri ise Mart soykırımının birinci yıl dönümü münasebetiyle yazılmış ve Azerbaycan gazetesinin 31 Mart 1919 yılı tarihli sayısında basılmıştır. Şair doğru olarak soykırım kurbanlarını özgürlük, hürriyet uğruna canından geçmiş şehitler adlandırıyor;

Sizin mezarınız işte kulûb-ü hürriyettir,
 Bu sözlerim yüreğimden kopan hakikattir,
 Sizi unutmayacak şanlı milletim asla,
 Emin olun buna, ey ziynet-i cehan-ı fena,
 Sizinle buldu bu millet heyat-i nur-i istikbal.

Müsavat Partisi başkanı, siyasetçi, aynı zamanda ünlü gazeteci yazar Mehmet Emin Resulzade Mart soykırımının temel siyasî nedenlerine dikkati çekerek “Unutulmaz Facia” adlı makalesinde (İstiklal Gazetesi 1919) yazıyordu; “Martın 31’i haince bir surette hazırlanmış siyasî facialardan birisi... O günlerde... bir inkılâp nam ve perdesi ile ortaya çıkıp millî edavat icra edilmişti. Burjuvaziye ilân-ı harp edilip neticede Sosyalist, Bolşevik ve Müsavat, hiç birisine fark etmeksizin kesilmek ve atılmak için Müslüman olmak kafi gelmişti. Bu nokta-i nazardan Bakü’de Şaumyanların çıkarttıkları hadise Leninlerin Leningrad, Petrograd ve Moskova’daki hareketlerine katiyen benzemezdi. Orada sınıflar arası bir harp, burada ise sınıflar arası harb namı altında millî bir katliam icra olunuyordu. Taşnaklar intikam alıyordu. Bu intikam her tür komşuluk, inkılâpdaşlık, vatandaşlık

hissini köreltiyor, yan yana sulh ve müsellimat içinde yaşayan komşu milletleri senelerce birbirlerinden ayırıyordu... Martta dökülen kanlar Türkerlerdeki Milliyet ve Hürriyeti – Azerbaycan ateş-ı mügeddesesini söndürmedi. Bakü sokaklarında dökülen kanlar... yakılan İsmailiye ise bir iplik işini görerek yüreklerde söndürülmek istenen hürriyet meşalesini daha ziyade tutuşturuyordu. Kanlar içinde boğulmak istenen Azerbaycan fikri bir kere müstakil bir hükümet şekli ile tecelli etti.”¹²

Yazarın belirttiği gibi yapılan kanlı facialardan, soykırımlardan kasıt Azerbaycan Türklerinin gözünü korkutmak, onu düşünen başlardan yoksun bırakmak, kafalarındaki Türkçülük, özgürlük, istiklâlcilik düşüncesinin yok edilmesine çaba göstermekten ibaret idi. 1918 – 1919’lu yıllarda edebî toplumsal fikrî Azerbaycan Türklerinin soykırımına yönelmiş Ermeni Meselesinin sosyal – psikolojik kökleri ve onun isnat noktalarının araştırılması ve problemin siyasî çözümü meşgul ediyordu. Mesela, Yusuf Vezir Çemenzeminli 1919 yılında, “Harici Siyasetimiz” genel başlığıyla yayımladığı makaleler dizisinden (silsile) birini “Ermenistan ve biz” diye adlandırmıştı. Burada yazar Ermeni meselesinin tarihî zarfında onların Avrupa’ya devamlı müracaatlarının Hıristiyanlık namına, dindarlık adına bağlanmalarına rağmen tatlı vaatlerden başka hiç bir şey elde edemediklerine dikkati çekerek yazıyordu: “Mesele açıktır. Siyasette hissiyat yoktur. Siyaset ne din, ne millet, ne insaniyet hiçbir şey tanımaz. Siyasetin aslı faydadır. Ve bütün siyasî ve beynelmilel münasebete dair meseleler fayda nokta-i nazarından hallolunur”.

Taşnakların vahşilikleri, riyakarlık dolu gaddarlıkları, aynı zamanda dış güçler elinde bir alete çevrilmeleri Mehmed Muradzade’nin 1918 yılı soykırımına ithaf ettiği “Mart hadise-i elimesi”(Bakü, 1919) eserinde daha dolgun şekilde ve renkli bir üslupta tasvir edilmiştir. Şunu da belirtelim ki bu eser 1993’de Bakü’de tekrar yayımlanmıştır. Azerbaycan’ın halk musikisinin kurucusu sayılan Üzeyirbey Hacıbeyli’de Mart soykırımının şahidi olmuş, bu dehşetli olaylarla ilgili birkaç makale yazmıştır. O “Hikayene-

¹² Alhan Bayramoğlu, “Ermenilerin Azerbaycanlılara Karşı Türettikleri Soykırım Emelleri Bedii Edebiyatı”, *Ulduz Dergisi*, Sayı 10, 2001, s. 80.

vis” imzasıyla bu konuda “Gönüllü” adında bir hikaye ve aynı zamanda 1919 yılında Mart Soykırımının yıl dönümü ile ilgili 31 Mart isimli bir makale yazmıştır. Yazar makalesinde Ermenilerin 1919 yılı Martında sivil masum insanları vahşi bir şekilde katlettiğine değiniyor aynı zamanda Azerbaycan Türklerinin samimiyetini, dürüstlüğünü öne çekiyor ve soykırımın bir ders olduğunu belirterek onun bir daha unutulmamasını temenni ediyor.

Şunu da belirtmekte yarar var ki, zorbalığa, zulme ve gaddarlığa nefret, hakka, adalete, hürriyete rağbet hissinin aşılması, Ermenilerin Azerbaycan Türklerine karşı yaptıkları soykırımdan bahis eden edebî eserlerin temel gayesini, hedefini teşkil etmektedir. Vatansever şair ve yazarlarımızın yürek yangısını, feryadını, sözünde mısrasında yaşatan bu eserlerin arşivlerden çıkartılarak millî istiklâl ışığında araştırılıp incelenmesine büyük ihtiyaç duyulmaktadır.

Bizde makalemizi Üzeyirbey Hacıbeyli'nin bugün için de güncel olan aşağıdaki cümleleri ile noktalamak istiyoruz. “Bugünkü vazifemiz o kara günleri yaddan çıkarmamak ve buna göre de hemişe(her zaman) ve her an her şeye hazır olmaktır. Borcumuz bu vatani gelecekte her tür tecavüzdü korumak ve memleketimizi şerefle yaşatmaya çalışmaktır.”